

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ԵՒ ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻ ՆԱՍՏԱԿՆԵՐԷՆ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ
varnyl@yahoo.com

Ըստ «Տեղի, ժամանակի Եւ Գրողի Մասին»՝ Կոստան Զարեանի կեանքի վերջին տարիներուն գրուած ու յետմահու հրատարակուած կարճառօտ ինքնակենսագրութեան տուեալներուն, Արշակ Զօպանեանի եւ Զարեանի առաջին հանդիպումը տեղի ունեցած է վերջինիս պատանեկութեան՝ փարիզեան ուսանողութեան տարիներուն (1895-1901)¹: Այդ ժամանակ, Զօպանեան նոր սկսած էր Ֆրանսայի հայասիրական շարժումին մէջ իր դերակատարութիւնը, իսկ Զարեան «փոքրիկ ռուս»ն էր, որ փարիզեան լիկէոնի մէջ կ'ուսանէր: Դէպի հայութիւն իր «վերադարձ»ի շրջանը ապագայի գործ էր դեռ:

1914ի Հոկտեմբերին Պոլիսէն խոյս տալով, Զարեան իր առաջին կնոջ՝ Թագուհի Շահնազարեանի, եւ նորածին երկու զաւակներուն՝ Վահէին եւ Արմէնին հետ, տարի մը Պուլկարիա մնացած է: Այնուհետեւ, մեկնած է Խտալիա, ուր անցուցած է հիմնականին մէջ 1915-1921 տարիները, դէպի Ֆրանսա ու Կովկաս կատարած երկու ճամբորդութիւններու ընդմիջումով: 1917-1919ին, երբ Զարեան ինքզինք նուիրած էր Հայ Դատի հետապնդման հարցերուն, սկսած է նամակցել Զօպանեանին հետ, որուն բազմաբնոյթ գործունէութիւնը այդ շրջանին բաւականին ծանօթ է²: Այս թղթակցութիւնը շարունակուած է, ընդմիջումներով, մինչեւ 1950: Զօպանեան իր վերջին նամակին մէջ կ'ակնարկէ Զարեանի բաղձանքին՝ Փարիզ այցելելու եւ վերստին հանդիպելու: Ասիկա հաւանաբար տեղի ունեցած չէ, գոնէ մինչեւ փարիզահայ գրագէտին արկածահար մահը 1952ին:

Այստեղ կը ներկայացնենք ցարդ տրամադրելի երկկողմանի նամակագրութիւնը (1917-1919, 1945-1946 եւ 1950): Այլ առիթի կը թողունք 1922-1931ին Զարեանի գրած նամակներուն առանձին հրատարակութիւնը, քանի որ Զօպանեանին պատասխանները ցարդ յայտնաբերած չենք (հնարաւոր է, որ Զարեանի հարազատներուն մօտ գտնուող անձնական արխիւին մէջ ըլլան): Անոնցմէ քանի մը նմոշներ լոյս ընծայած էինք ատենին՝ Զարեանի «Երեք Երգ Ասելու Համար Վիշտը Երկրի Եւ Վիշտը Երկինքների» վիպերգի հրատարակութեան կապակցութեամբ³:

Նամակները ամբողջութեամբ պահպանուած են Զարենցի Անուան Երեւանի Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանին (ԳԱԹ) մէջ: Նոյնութեամբ կը հրատարակենք զանոնք, յարգելով երկու նամակագիրներուն լեզուական եւ ուղղագրական առանձնայատկութիւնները, ի մասնաւորի՝ Զարեանի: Նամակները օժտած ենք անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններով, որքան որ մեր պայմանները թոյլատրած են մեզի: Այս առիթով, կ'ուզենք մեր շնորհակալութիւնը

յայտնել բանասիրական գիտութիւններու թեկնածու Արծուի Բախչինեանին (Երեւան) իր թանկագին օժանդակութեան համար:

Ա.⁴

Սիրելի Կ. Չարեան,

Երեկ ստացայ պ. G. Ferrero-ի⁵ ստորագրութեամբ՝ պատճենը այն նամակին, զոր Ֆիլեմոսի հայասեր իտալական քոմիթեն⁶ ուղղած է դաշնակից պետութեանց արտաքին գործոց նախարարներուն: Այդ պատճենը ցոյց պիտի տամ Փարիզի Հայ Մտաւորական Միութեան⁷ ընկերներուն եւ պ. Ferrero-ին պիտի դրկենք շնորհակալութեան նամակ մը մեր Միութեան կողմէն:

Պ. Տէր-Ստեփանեանէն⁸ խնդրած էի որ ձեզ յայտնէ իմ շնորհատրութիւններս՝ այդ գեղեցիկ եւ կարեւոր ցոյցին⁹ դրդիչն եղած ըլլալնուդ համար: Պարտք կը համարիմ անձամբ եւս ձեզ յայտնել շնորհատրութիւններս եւ շնորհակալութիւններս:

Résolutionը գրուած է շատ լաւ ձեւով, իմ զգացմանցս բոլորովին համապատասխան: Չեմ գիտեր ինչո՞ւ Temps-ին եւ ուրիշ ֆրանսական լրագրաց մէջ անոր բանաձեւը փոխուած եւ կրճատուած էր (հայ combattants-ներուն յիշատակումը ջնջուած, անկախութիւնը ինքնավարութեան վերածուած, եւն). շատ ուրախ եղայ կարդալով բուն résolution-ը¹⁰: Ռուս յեղափոխութենէն առաջ, մենք ինքնավարութեան խօսք կրնայինք միայն ընել (թպլտ եւ այն ձեւը որով գոնէ ես ինքնավարութիւն կ'ուզէի, անկախութեան համարժէք էր գրեթէ). բայց այժմ անկախութիւն պէտք է ուզենք բացէ ի բաց:

Այդ ցոյցին նկարագրութիւնը հրատարակող իտալական լրագիրներէն մէկ մէկ օրինակ եթէ հաճիք դրկել ինձի, շատ շնորհակալ կ'ըլլամ:

Ընդունեցէք սիրալիր բարեւներս,

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Փարիզ, 17 Rue La Bruyère
23 Յունիս 1917

Բ.¹¹

Via della Robbia 54
Firenze
28-VI-17

Սիրելի Պ. Չօպանեան,

Ժամանակին ստացանք ձեր հեռագիրը ցոյցէն օր մը [յ]ետոյ եւ այժմ ձեր նամակը: Comité-ն մտադիր է շարք մը ուրիշ ցոյցեր սարքելու Իտալիոյ ուրիշ մեծ քաղաքներու մէջ որպէսզի résolution-ին միանայ միահամուտ կերպով ամբողջ իտալացի ժողովուրդը:

Կը զարմանամ որ ֆրանսական թերթերը այդքան աղաւաղած են résolution-ը: Անհրաժեշտ է անմիջապէս մեծ թերթերու մէջ հրատարակել իր ամբողջ բովանդակութեամբ իսկական *facte*-ը: Կը դրկեմ ձեզի առ այն թերթերը որոնք խօսած են մանրամասնութեամբ ցոյցի մասին¹²:

Ըստ իմ համեստ կարծիքի, արտասահմանի հայութիւնը չի ըներ այն ամենը ինչ որ կրնար եւ պէտք էր ընէր: Օրինակի համար delegation-ի¹³ ծերութիւնների¹⁴ ծայրը չի լսուիր, հայութեան միահամուռ կամքը չէ յայտարարած: Չէ՞ք կարծեր որ հայկական congrès-ի մը անհրաժեշտութիւնը կը գզացի, որ պէսզի Եւրոպան միացած հայ ժողովուրդի կամքը ճանչնայ: Բարի կ'ըլլաք այդ մասին ձեր կարծիքը [1 բառ անընթ.] եւ կարծիքը ձեր բարեկամներու:

Ռուս յեղափոխութեան վրայ ես մեծ յոյսեր չ'ունիմ. ժողովուրդ մը որ[ուն] ազգային ինքնագիտակցութիւն կը պակսի չի կարող հասկնալ մեր դատը: Այն ու ամենայնիւ այժմ է որ պէտք է աշխատիլ եւ բարձր ծայնով պահանջել մեր սուրբ իրաւունքներու իրագործումը:

Առիթէն կ'օգտուիմ յայտնելու համար ձեզի այն համակրութիւնն ու հիացմունքը որ տածած եմ միշտ ձեր գրական գործունէութեան համար եւ կը խնդրեմ ընդունիք իմ եղբայրական գզացումներուս ամենայ բարձր արտայայտութիւնը:

ԿՈՆՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ

Գ.¹⁵

Սիրելի պ. Զարեան,

Ձեր նամակը վաղուց ստացած եմ: Ներեցէք որ չափազանց զբաղած ըլլալով՝ չկրցայ ատելի շուտ պատասխանել:

Ձեր գործունէութիւնը Իտալիոյ մէջ շատ գովելի է: Տոքթ. Պազարճեանէն¹⁶ կ'իմանամ թէ զալ ծմեռ մտադիր էք կրկնել եւ ընդլայնել ձեր ջանքերը: Մեծապէս կը գնահատեմ ձեր եռանդը, բոլոր պահանջներուն ըմբռնումը, եւ կը մաղթեմ լիատակար յաջողութիւն ձեր բոլոր ձեռնարկներուն:

Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ՝ հայերը շատ բան կ'ընեն, բայց համաձայն եմ որ կարելի է եւ պէտք է ատելին ընել: Օր մը թերեւս իրարու հանդիպինք. կը խօսինք այդ մասին:

Եւրոպական քաղաքի մը մէջ՝ Փարիզ օրինակի համար, հայ համազգային Congrès-ի մը գաղափարին, որու մասին կը գրէք, վաղուց համամիտ եմ: Զիչ օրէն պիտի ստանաք *Վերածնունդի*¹⁷ երկրորդ թիւը, որու մէջ պիտի տեսնէք այդ մասին իմ յօդուածս՝ 3-4 ամիս առաջ գրուած¹⁸ (ատելի առաջ ալ գրած եմ այլ եւ այլ թերթերու մէջ, եւ նորէն պիտի գրեմ, մինչեւ որ իրականանայ այդ ծրագիրը):

Հաճեցէք փոքրիկ յօդուածներ դրկել *Վերածնունդին*. տնօրէնն ալ՝ տոքթ. Համբարձումեան¹⁹ բարեկամս, ես ալ շատ գոհ կ'ըլլանք:

Ընդունեցէք սիրալիր բարեւներս:

Ձերդ

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Փարիզ, 15 օգոստ. 1917

17 Rue de Bruyère

Սիրելի պ. Զաքեան,

Իտալիոյ վրայ խուժող աղետին առթիւ²² ես սրտակցութեան մամակ մը դրկեցի պ. G. Ferrero-ին՝ մեր Փարիզի Հայ Մտաւորական Միութեան կողմէ, թերեւս ցոյց տուաւ ձեզի²³:

Նամակը դրկելէս քիչ յետոյ ստացայ մամակ մը Ligue Franco-Italienne-ի նախագահէն, այդ ճգնաժամային օրերուն մէջ՝ չեմ գիտեր թէ տեղի կրցաւ ունենալ ծրագրուած հայասիրական ցոյցը. չեմ կարծեր: Բայց ես դրկեցի պատասխան մը՝ մեր ընկերներու հաւանութեամբ: Արդեօք այդ ցոյցը տեղի ունեցա՞ւ թէ ոչ, մամակս հասա՞ւ ատենին, շնորհակալ կ'ըլլամ եթէ հաճիք երկտողով մը տեղեկութիւն տալ ինծի այս մասին:

Շատ գոհ կ'ըլլամ նաեւ եթէ հաճիք քերթուած մը կամ գրութիւն մը դրկել *Վերածնունդի* Կադանդի թիւին որ մասնաւորապէս ճոխ պիտի ըլլայ: Եթէ դրկէք երկու շաբաթէն կը հասնի:

Կը սպասեմ ձեր մամակին²⁴, եւ մաղթելով մեր սիրելի գեղեցիկ Իտալիային վանել բարբարոսներու հրոսը, կը խնդրեմ որ ընդունիք սիրալիւր բարեւներս:

Ձերդ

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Ե.²⁵

29-XI-17

Via Robbia, 54, Firenze

Սիրելի Պ. Չօպանեան,

Ձեր մամակը ստանալուս Ferrero-ն մօտս էր. ըսաւ որ չը նայած իր արդէն դրկած պատասխանին նորէն բան մը կը դրկէ տպելու համար:

Այստեղ դրութիւնը շատ անորոշ է եւ ո՛վ գիտէ ինչով կրնայ վերջանալ. կը զարմանամ ինչո՞ւ մերոնք Կովկաս եւ Հայաստանի գրաւած մասերի մէջ անկախութիւն չեն յայտարարեր: Ferrero-ն եւ մեր բարեկամները առհասարակ՝ ինծի նման կը մտածեն: Արդեօ՞ք Թուրքիայէն կը վախճան թէ նորէն ազգը միջակութիւնների ձեռքն է: Սոսկալի է լուր չ'ունենալ ոչ մի տեղէ...

Ուրախ եմ որ սիրած էք բանաստեղծութիւններս: Տպեցէք երբ կուգէք եւ ինչպէս կուգէք²⁶:

Մնամ սիրով եւ յարգանք
ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ

Զ.²⁷

15-XI[I]-17

Սիրելի Պ. Չօպանեան,

Երուսաղեմի առնան օրը²⁸ Ֆիօրենցիայի քաղաքապետութիւնը ուզեց որ հայ բանաստեղծ մը գրէ առ ժողովուրդ ուղ[ղ]ւած յայտարարութիւնը. ուզելով ատով, անշուշտ, պատել մեր ազգը որուն հանդէպ համակրութիւնը շատ մեծ

է հոս: Կը դրկեն ձեզ հատ մը այդ իմ manifestէն «Վերածնունդ»ի համար²⁹ եւ կը մնամ միշտ ձեր

ԿՈՆՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ

Է.³⁰

[Դեկտեմբեր 1917]³¹

Սիրելի Պ. Զօպանեան,

Ահաասիկ այն ճառը³² որ արտասանեցի Հայկական Կոմիտէի պատուաւոր նախագահ, Ֆիօրենցիայի քաղաքագլուխ, Orazio Bacci-ի վրայ³³, այն հսկայ եւ պատմական սրահի մէջ ուր տեղի ունեցաւ ցոյցը ի նպաստ մեզի:

Տպաւորութիւնը շատ մեծ եղաւ: Քաղաքի իշխանութիւնը, ծերակուտականներ[,] député-ներ, prefet-ն, ամենքն ալ շրջապատեցին զիս ըսելով որ «վստահ եղէք[] հայկական դատը մեր դատն է եւ երբ պէտք ունենաք մեր աջակցութեան, ձեր տրամադրութեան տակն ենք»:

Եթէ հարմար [sic] գտնաք՝ հրատարակեցէք:

Ուրախութեամբ պիտի կատարեն ձեր խնդիրքը դրկելով հանդէսին այն ամենը ինչ որ կարող է նշանակութիւն մը ունենալ մեր դատի համար: Դժբախտաբար, մենք ինքներս այստեղ ոչ մի լուր չ'ունինք մայր երկրէն եւ չը գիտենք ինչ դիրք բռնել: Ի՞նչ կ'ընեն մեր «փաշաները»...

Կաղանդի թիւը չը ստացայ: Կը շնորհաւորեն ձեր տօները յուսալով որ գոնէ այս տարին քիչ մը լոյս բերէ ազգին եւ մեզ ամենուս:

Մնամ միշտ ձեր

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Ը.³⁴

Սիրելի պ. Զարեան,

Ստացայ ձեր նամակը եւ ձեր գեղեցիկ դամբանականը ողբացեալ Bacciի մասին. անոր թարգմանութիւնը պիտի հրատարակեն *Վերածնունդի* յաջորդ թիւով³⁵:

Դուք ալ այժմ ստացած էք *Վերածնունդի* Կաղանդի թիւը:

Մեր օտար բարեկամներուն հայ ազգին ուղղեալ Կաղանդի բարեմադրութիւններուն մէջ կ'ուզե՞ք քանի մը իտալացիներու ալ գրաւածքներէն ունենալ: Հաճեցէք խնդրեն Ֆրանսացոց, Ամերիկացոց, Անգլիացոց գրածները ցոյց տալ Ferrerօին եւ խնդրել որ ինք ալ քան մը գրէ, Իտալիայէն, եւ դրկէ շուտով՝ եթէ կարելի է: Խնդրեցէք իմ կողմէ, *Վերածնունդի* կողմէ: Շատ լաւ կ'ըլլայ, որ այդ շարքին մէջ մէկ երկու իտալական մեծ անուններէն երեւան: Ferrerօն գատ՝ եթէ ուրիշ կարեւոր քաղաքական կամ գրական անձնաւորութենէ մը եւս ստանաք message մը, շատ գոհ կ'ըլլամ: Հարկ չկայ որ երկար գրեն, քանի մը տող քաւական է:

D'Annunzioին³⁶ ուղղուած մեր նամակին ո եւ է պատասխան չստացանք:

Ես ինքս ալ տարօրինակ կը գտնեմ որ Կովկասի մէջ մերինները չեն հռչակեր Հայաստանի անկախութիւն կամ գէթ բացարձակ ինքնավարութիւն: Այդ պէտք է ընեն, *համաձայնելով Վրացոց հետ*: Վրացիք մենէ աւելի խելացի կը վարուին:

Փարիզ, 23 յունուար 1918

Թ.³⁷

2-II-18

Սիրելի պ. Զօպանեան,

Ժամանակին ստացայ «Վերածնունդի» վերջին շքեղ թիւը եւ այսօր ձեր նամակը: Յուսամ քան մը պիտի կարողանամ յաջողցնել, քայց չեմ ծածկեր որ ասոնց հետ գործ ունենալը՝ մանաւանդ երբ անոնք անմիջական շահ չ'ունին՝ շատ դժուար է: Նիւթապաշտ եւ փոքրահոգի ժողովուրդ մըն է [իտալացին] որ ինքզինքը վախկոտ կը զգայ եւ վեհանձնութիւնը զոհաբերութիւն կը համարէ: Կրնամ վստահեցնել ձեզ որ եթէ մեր անձնական ազդեցութիւնը չ'ըլլար եւ մերժելու ամօթը եւս, ասոնք քան մըն ալ չը պիտի ուզէին ընել: Աւելցնեմ նաեւ որ հոս հայերս ոչ մի կազմակերպութիւն չ'ունինք. կը գործենք զատ զատ առանց գիտնալու որ մերոնք ի՞նչ կը խորհին, ի՞նչ քաղաքականութիւն գործ կը դնեն, եւ այլն...

Կովկասէն եւս ոչ մի լուր չ'ունիմ: «Բօլշեւիկների» Հայաստանի մասին հռչակած Decret-ն³⁸ վերին աստիճանի կարեւոր է եւ պետք էր անմիջապէս օգտուիլ կառավարութիւն մը կազմելով եւ երկրի անկախութիւնը յայտարարելով ամբողջ Եւրոպայ[յ]ին: Վախճամ որ ազգի բախտը միջակութիւններու ձեռքն է եւ պատրաստ ու ուժեղ մարդիկ Կովկասի մէջ կը պակսին: Meda-ին³⁹ ուղ[ղ]ւած Պօղոս Նուպարի նամակը անհասկնալի է ինծի. ամբողջ աշխարհը Հայաստանի անկախութեան մասին կը խօսի, իսկ այն ինքնավարութեան վրայ կը պնդէ, չը կարողանալով հասկնալ որ Meda-ն կը գործէ Վատիկանէն ներշնչւած, որը զանազան միտումներէ դրդւած անկախութիւն է կը վախճայ: Տեսէք Ս. Ղազարի վանքի հետ խաղեր կ'ընեն. ներփակ կը դրկեն ձեզի վարդապետի մը նամակը որը շատ քան կը պարզէ⁴⁰:

Մնամ սիրով
Ա. ԶՕՐԵԱՆ

Այսօր պիտի խօսիմ Ferrero-ի եւ senateur Isidoro Del Lungo-ի հետ ձեր ուզած նամակներու մասին. յուսամ պիտի յաջողիմ:

Ժ.⁴¹

8-II-18
Via Robbia, 54

Սիրելի պ. Զօպանեան,

Ահա Is[idoro] Del Lungo-ի գրածքը «Վերածնունդի» համար⁴²: Del Lungo-ն իտալական Accademia della Crusca-ին նախագահն է եւ Իտալիոյ ամենամեծ գրագետներէն մէկն է: Հայաստէր մըն է եւ ամէն անգամ որ զիս կը տեսնէ կուլայ -- ծեր է:

Յուսամ Ferrero-ն բան մը դրկած պիտի ըլլայ, շատ հաւանական է եւ ուրիշներ ալ դրկեն⁴³:

Մնամ ձեր
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԺԱ.⁴⁴

14-11-18

Սիրելի պ. Զօպանեան,

Vecchi-ի գրածքը կրնաք եւ չտպել⁴⁵: Աղէկ կ'ըլլար նամակ մը գրէիք F. Meda-ին – Ministro del Tesoro⁴⁶ – Roma. մեր հազուագիտ բարեկամներէն մէկն է⁴⁷: Եթէ Կովկաս մերոնք [1 բառ անընթ.] չկազմակերպին եւ անկախութեան հիմը չդնեն պիտի կորչինք: Բօլշեիկները հետ շատ զգոյշ վարուելու է եւ անմիջապէս օգտի դնելու է անոնց «թուղթը»⁴⁸: Ի՞նչ եղաւ մեր համազգային ժողովը Եւրոպայ:

Մնամ սիրով
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԺԲ.⁴⁹

25 Մարտ 1918

Ֆիօրենցիա

Սիրելի բարեկամ,

Քիչ մը ուշացայ ձեզի պատասխանելու: Միլան էի, ուր վերջապէս կարողացայ հայերը համախմբել, նոր կոմիտէ մը կազմել, budget մը ստեղծել եւ այլն: Մեծ յաջողութիւն է Իտալիոյ մէջ propagand-ի համար եւ հայերուս անհրաժեշտ միութեան համար⁵⁰: Եթէ պարագաները ներեն, ըստ ժողովի որոշման, ստիպւած Փարիզ պիտի գամ քանի մը օրուան համար: Կը տեսնի՞նք եւ երկարօրէն կը խօսինք Միսիթարեան հարցի մասին եւս⁵¹: Առ այժմէն համաձայնիմ ձեզի հետ. շատ խոհեմ կերպով գործելու է եւ սպասելու է մինչեւ որ քաղաքական այս սոսկալի անորոշ ժամերը անցնին:

Կը սիրեմ, սիրելի եղբայր, ձեր քաջասրտութիւնը: Չը պիտի վիատինք եւ եթէ մեռնելու ենք զոնէ գեղեցկութեամբ եւ արիօրէն մեռնինք: Բայց չը պիտի մեռնինք, այդ մասին վստահ եմ: Հայ ազգի գոյութեան մէջ խորհուրդ մը կայ որ ողբերգութիւնէն իսկ աւելի ուժեղ է եւ իր պատմական դերը դեռ պիտի կատարի [sic], բաւական է գիտակցութիւնը ունենանք այդ խորհուրդի եւ [1 բառ անընթ.] կու գայ:

Մնամ սիրով
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԺԳ.⁵²

Milano, 22/4/18

Via Carducci 17

Comitato Armeno
d'Italia

Սիրելի բարեկամ,

Շատ կը ցաւիմ որ շուտով չպիտի կարողանանք տեսնիլ այնքան կարեւոր հարցեր կան որոնց մասին կ'ուզէի ձեզ հետ խօսիլ: Երեկ գրեցի Նուբար փաշային⁵³ հասցէն գիտնալու. կարելի է Թուլուզ երթամ:

Հոս որոշեցի մեծ գիրք մը հրատարակել Հայաստանին վերաբերեալ, տեսակ մը ժողովածու ուր ընթերցողը կրնայ գտնալ յօդուածներ բոլոր այն հարցերու շուրջ որ կրնայ զինքը հետաքրքրել: Գրականութիւնը եւ արուեստը եւս մեծ տեղ բռնելով պիտի խնդրէի ձեզմէ երկու կարեւոր յօդուածներ տայիք մեզի, մէկը հայ գրականութեան ընդհանուր պատմութեան վերաբերեալ, միւսն ալ արուեստի՝ հին եւ նոր՝ եւ ճարտարապետութեան վերաբերեալ: Գիրքը շատ շքեղ պիտի լինի, ուստի պէտք ունինք մեծ քանակութեամբ reproductionներու նորէն թէ հին եւ թէ՛ նոր արուեստի գործերէն: Սակայն պէտք չէ որ շապլոն ըլլան. եւ իրաւամբ նոր եւ հետաքրքրական: Կ'ուզէի՞ք այդ մասին ձեր կարծիքը յայտնել:

Սիրալիք բարեկներով
ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ

ԺԴ.⁵⁴

11-5-18

Via Robbia, 54

Firenze

Սիրելի բարեկամ,

Միւսանի օդը օրէ ի օր անշնչելի դառնալով ինձի համար ստիպւած եղայ նորէն Ֆի[ո]րենցիա վերադառնալ: Մեր վաճառականները գործին շուրջ այնպիսի բարոյական մթնոլորտ մը ստեղծած էին որ քիչ մը ազնութիւն ունեցող մարդ մը անկարող պիտի ըլլար հաշտեցնել ուղղամտութեան ամենատարրական սկզբունքները ինչ ինչ անձնասէր եւ անվայել միտումներու հետ: Ուստի որպէսզի գործը չվիժէ եւ միութիւնը մնայ՝ պարտքս համարեցայ հրաժարականս տալ:

Նորէն, ինչպէս միշտ, պիտի համեստօրէն ընեմ այն ինչ որ ձեռքես կուգայ ազգիս համար: Կը ցաւիմ միայն որ այնքան փայփայած ցանկութիւնս՝ տեսնիլ ձեզի հետ՝ չպիտի իրականանայ առայժմ:

Գիրքի հրատարակութիւնը, որու մասին ձեզի գրած էի, ես պիտի թողնեմ, յուսալով որ մասնախումբի միւս անդամները պիտի իրականացնեն⁵⁵:

Մնամ միշտ ձեր

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԺԵ.⁵⁶

Սիրելի Զարեան,

Ձեր նամակը ստացայ Մարսէլ, ուր եկայ հայկական հարցի վրայ բանախօսութիւն մը արտասանելու: Aix-ի մէջ ալ կրկնեցի այդ բանախօսութիւնը, յետոյ պիտի երթամ Bordeaux, եւ 6-7 օրէն կը դառնամ Փարիզ: Տխուր են լուրերը. մեր ազգը հիմայ ամբողջապէս մեծ ճիրանին մէջն է...⁵⁷

Չյուսահատինք, եւ աշխատինք մինչեւ վերջը, բայց շատ սեւ է եղեր մեր ազգին բախտը:

Չեր համերաշխութեան քայքայումը շատ ցաւ պատճառեց ինձի:

Մեր բախտը սեւ է, բայց մենք ալ տարօրինակ ազգ ենք, պառակտումի հիւանդութիւնը ունինք: Ամէն տեղ նոյնն ենք: Հոս ալ հայերը երկու մասի բաժնուած կը կռուին: Ամէն ջանք ըրի հաշտեցնելու, յաջողեցայ:

Աստուած ողորմի մեզի:

Սիրով ձեր
Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Մարտի, 30 մայիս 1918

ԺԶ.⁵⁸

Monsieur C. Zarian
Granina
Florence
(Italie)

Pernie, 21 օգոստ. 1918

Սիրելի պ. Զարեան,

Հոս, ուր քիչ մը հանգչելու եկած եմ, ստացայ ձեր սիրուն poésiesները: Շնորհակալ եմ: Մէկը դրկեցի Փարիզ, որ հրատարակուի ելլելիք թիւին մէջ. միւսներն ալ յաջորդ թիւերուն մէջ⁵⁹: Ամսու գլխուն Փարիզ կը դառնամ:

Սիրով ձերդ
Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԺԷ.⁶⁰

8-XI-18
2, Croix de Marbre, Nice

Սիրելի Զօպանեան,

Տխուր սիրտով ստացայ ձեր նամակը...⁶¹ Մինչեւ հիմայ ոչ մի լուրջ document հայերու մասին բան մը չ'ըսաւ: Ո՞ւր կ'երթանք: Ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վերջը: Սիրտս կ'այրի երբ կ'յիշեմ տխմարութեամբ դրոշմուած մեր «ներկայացուցիչներու» դէմքերը, դիւանագիտական այդ փոքրահոգի մուկերը: Ի՞նչ կարող ենք անոնցմէ սպասել: Խեղճ հայ ազգ -- եւ սակայն ինչքան գեղեցիկ է մեր դատը եւ ինչքան դիւրին է պաշտպանել զայն --

Ընտրութիւնները որոնց մասին կը խօսիք նշանակութիւն[ն]ին կորսնցուցած են: Անմիջապէս յարաբերութեան մէջ մտնելու է Կովկասահայութեան հետ եւ վաղն իսկ պոլսահայութեան հետ:

Եթէ ճամբաները բաց են նամակ մը գրեցէք կաթողիկոսին պարզելով հարցի բուն դրութիւնը եւ solution-եր պահանջելով: Ուրիշ միջոց չկայ:

Ի՞նչ եղաւ ֆրանսական թերթի հարցը:

Մնամ սիրով ձեր
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԺԸ.⁶²

Սիրելի պ. Զարեան,

Իմ բարեկամուիս՝ կոմսուի տը Վիլնէով գեղեցիկ գաղափարը յղացած էր Նիսի մէջ հանդէս մը սարքել ի նպաստ հայ կարօտեալներուն, աջակցու-

քեանք abbé de Goudinի, ստացած էր gouverneur militaireին, maireին եւ préfetին հովանաւորութիւնը, եւ ապրած պանդոկը հաճած էր իր խնդրանքով սրահը տալ. maire du jardintն նամակ ստացայ եւ երկու տողով պատասխանիս մէջ Մախօխեաններուն⁶³ եւ ձեր հասցէն տուի, առաջարկելով որ օգնէք իրեն եւ կոմսուհիին այս գործին մէջ: Ինձմէ խնդրած են գալ conférence մը ընել այդ matinéeին (կամ soiréeին). ընդունած են քեպտ այժմ չափազանց շատ բան կայ հոս ընելու, մտադիր էի գալ երկու օրուան համար:

Արդ, երեկ նամակ մը ստացայ կոմսուհիէն: Կը գրէ քէ ձեր եղբայրը⁶⁴ գացեր եւ իրեն ըսեր քէ հայ քօմիքէ մը կազմուեր է, որուն նախագահը ինք է, եւ այդ քօմիքէն որոշեր է եղեր միեւնոյն բանը ընել նոյն սրահին մէջ, նոյն անձնաւորութեանց հովանաւորութեամբ... ca n'est ni sérieux, ni correct: Պէտք է դարմանել այս սխալը: Նախաձեռնութիւնը առնող Ֆրանսացոց պէտք է թողուլ գործադրեն իրենց ծրագիրը, եւ դուք բոլորդ, Մախօխեանները եւ դուք պէտք է օգնէք իրենց: Այս է իմ կարծիքս, համոզուած եմ որ դուք ալ ինձի պէս կը մտածէք, եւ հարկ եղածը պիտի ընէք ձեր եղբայրը շիտակ ճամբուն մէջ դնելու համար:

Հազար բան կայ գրելիք՝ մեր դատին կացութեան մասին: Անհնար է նմակով: Սաչափն ըսեմ որ ça va mieux, Պոլիս՝ հրաշալի շարժում կայ Հայոց մէջ, հոս ալ՝ աւելի աղէկ կ'երթայ գործը:

Սիրով ձերդ

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԺԹ.⁶⁵

[Նիս], 29-1-19

Սիրելի Չօպանեան,

Այստեղի հայերը ատենէ մը ի վեր կօմիտէ մը կազմած են, մեր որբերուն օգնութեան գալու համար եւ տալիք պարահանդէսի պատրաստութիւնները այսպէս տեսնուած էր, երբ, բոլորովին պատահմամբ, իմացան որ դուք մտադրութիւն ունիք հոս գալու, դասախօսութիւն մը ընելու համար:

Ուստի, կ'ըսէ եղբայրս, համաձայնեցան ձեր բարեկամներու հետ, որ պարահանդէսէն [յ]ետոյ, շքեղ երեկոյթ մը սարքեն ձեր մասնակցութեամբ:

Կօմիտէի անդամները կը զարմանան, որ ձեր բարեկամ տիկինը այդպիսի նամակ մը գրած է, չը նայած որ իրեն բացատրած են գործի իսկական դրութիւնը: Չը մոռնանք նաեւ որ նպատակը նոյն[ն] է:

Ես Կօմիտէի անդամ չեմ եւ իմ մասնակցութիւնս բացարձակապէս մերժած եմ, սկզբունքով դէմ ուլալով --մեզի համար այդպիսի վճռական բոլէին--այդ տեսակ ձեռնարկներով զբաղիլը:

Ձեր բարեկամուհին ինձի դիմած չէ, այլ դիմած է պ. Մախօխեանին:

Այն ու ամենայնիւ, եթէ բանով [մը] ձեզ կարող են օգնել, ձեր տրամադրութեան տակն են: Եղբայրս պիտի գրէ ձեզի:

Մնամ սիրով

Կ. ՉԱՐԵԱՆ

Սիրելի բարեկամ,

Ներեցեք որ մինչեւ հիմա չը կարողացայ պատասխանել ձեր մամակին⁶⁷. հիւանդ էի եւ գբադամ:

Կ'երեւայ նախախնամութիւնը կ'ուզէ որ բոլոր տանջանքներէն ընպենք ազատութեան պայծառ օրին հասնել առաջ: Ի՞նչ ըրած. կազմակերպիւնք եւ յուսանք: Կովկասահայաստանի անկախութիւնը արդէն մեծ քայլ մըն է դէպի լաւագոյնը եւ ես վստահ եմ որ Տաճկահայաստանի մէկ մասն ալ պիտի մեզի անցնի: Կը մնայ *բարոյապէս* պատրաստիլ ազատութիւնը վայելելու համար: Ազգը աշխարհագրական կամ տեղային կամ լեզուական քանակութիւն չէ, այլ բարոյական խորհուրդաստեղծ կապակցութիւն մըն է գոր պետք է ստեղծել աշխատելով անդադար: Հայ ազգը բանաստեղծները եւ բարոյագէտները պիտի ստեղծեն, թէ չէ ի գոր պիտի կորչի դարաւոր գոհաբերութիւնը: Այդ մասին եթէ ժամանակ ունենամ պիտի յօդւած մը գրեմ ձեր հանդէսի[ն] համար⁶⁸: Բայց կարելի է դեռ ժամանակը չէ...

Մնամ սիրով միշտ ձեր

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԻԱ.⁶⁹

[1945]⁷⁰

Սիրելի բարեկամ,

Շատոնց է որ ստացեր եմ ձեր մամակը⁷¹, ինչպէս եւ ձեր նոր գործը, *Նաը լերան վրայ* ստուար վէպը⁷²: Ներեցեք այսքան ծայրայեղօրէն ուշ պատասխանելուս: Ուշանալուս պատճառներէն մէկը,-- եւ գլխաւորը-- բազմակերպ աշխատանքներով անվերջօրէն ծանրաբեռնուած ըլլալս է. ուրիշ պատճառ մը իմ փափաքս էր՝ արագ ու չոր մամակի մը տեղ՝ քիչ մը ուշ գրել, վերջը երկար մամակ մը գրել ձեզի (ա՛յնքան ատեն է որ իրարմէ հեռու ենք, ինչե՛ր անցան անկից ի վեր, ի՛նչքան բաներ ունինք իրարու ըսելու). երրորդ պատճառ մը, այն է որ կ'ուզէի մամակիս հետ յօդուած մը դրկել ձեր Armenian Quarterlyին⁷³ համար:

Այսօր, կը նկատեմ որ լռութիւնս աններելի չափով երկարած է եւ կը խորհիմ որ լաւագոյն է մտերմական երկար մամակները աւելի խաղաղ ու նորմալ ապագայ օրերու յետաձգել եւ գէթ հակիրճ պատասխան մը փութացնել ձեր սիրուն մամակին: Նոր յօդուած մը ձեր թերթին համար չկրցայ գրել, բայց կը դրկեմ ձեզի գրութիւն մը որուն անգլիերէն թարգմանութիւնը ձեր թերթին մէջ հրատարակելնիդ մեծ հաճոյք պիտի պատճառէր ինծի: Ատիկա այն ճառն է գոր ես արտասանեցի Փարիզի Հայոց եկեղեցւոյն մէջ՝ հանգուցեալ Ռուզվելթ նախագահի յիշատակին նուիրուած հոգեհանգստեան պատարագէն յետոյ⁷⁴: Ներկայ էին բազմաթիւ հայրենակիցներ եւ ամերիկեան, խորհրդային դեսպանատուներու, ֆրանսական կառավարութեան, հրէից Grand Rabbին ներ-

կայացուցիչներ: Յետմեալ օրը այդ ճառին պատճենը դրկեցի ամերիկեան դեսպանին եւ իրմէ ստացայ նամակ մը որով իր երախտագիտութիւնը կը յայտնէ, Ամերիկայի հանդէպ այդ ճառով արտայայտուած համակրութեան համար: Ինչպէս պիտի տեսնէք այդ ճառին մէջ միայն Ռուզվելթի մեծ դէմքին չէ որ *hommage* ըրած եմ, այլ եւ հայասէր Ամերիկացիներու ամբողջ փաղանգին: Ամերիկեան կառավարութիւնը Հայաստանի հոգատարութիւնը չստանձնելով մեծ վնաս հասցուց մեր ազգին բայց Նիւ Իսք Րիլիֆի⁷⁵ ղեկավարները ահագին շնորհք ըրին մեզի, տասնեակ հազարաւոր հայ երիտասարդներ փճացումէ ազատեցին: Կ'ուզէի որ Ամերիկացիք ձեր հանդէսին շնորհիւ ծանօթանային այդ գրութեանս, ուր ոչ միայն երախտագիտութիւն կը յայտնեմ հայասէր Ամերիկացիներուն, այլ եւ ներկայ բաղդորոշ թուրքին Ամերիկեան Ազգին մեր մոռացումն ալ կը զգացնեմ: Երանի թէ ժամանակին ձեր ձեռքը հասներ այս նամակս եւ կարենայիք ձեր հանդէսի առաջին թիւին մէջ դնել զայն:

Երկրորդ թիւին համար պիտի գտնեմ ուրիշ գրութիւն մը՝ հայ ժողովրդի քաղաքակրթական ուժ[ն ու] արժէքը ցոյց տուող. ֆրանսերէն բնագիրը հոս *brochure*ով մը պիտի հրատարակուի:

Վերջերս Մարտէյլէն զիս հրաւիրած էին թրքահայ դատի մասին հոն սարքուած միթինկին բանախօսելու. ձեր վեպը հետս տարի (հոս այս խճողեալ կեանքիս մէջ անհնար է կարդալ այդպիսի խոշոր գործ մը) եւ կ'եսէն աւելին կարդացի շոգեկառքին մէջ: Մեծարժէք գործ մըն է. մնացեալն ալ անշուշտ պիտի կարդամ ի մօտոյ:

Մեծագոյն բաղձանքս է՝ անմիջապէս որ լաւագոյն կացութեան մը առջեւ գտնուինք՝ հանրային գործունեութեան ախտէն ազատել զիս եւ ամբողջութեամբ նուիրուիլ գրականութեան. բայց ե՞րբ պիտի գայ այդ երանելի օրը:

Սիրալիր բարեւներս մատուցեք *prof. Grégoire*ին⁷⁶, որուն հետ սրտագին բարեկամական կապեր ունիմ:

Ձերն բարեւներով

ձերդ

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԻԲ.⁷⁷

14-I-46

11 West 42nd St.

New York, NY

Սիրելի բարեկամ,

Նամակս ուշացաւ. այստեղ ամէն մարդ հիւանդացել է կամ հիւանդանալու վրայ [է] եւ ես էլ իմ տուրքս վճարեցի համաճարակին, մօտ 20 օր անկողին մնալով: Այդ եւ ուրիշ պատճառներով *Quarterly*-ին ուշացաւ եւ միայն այս ամսի վերջը պիտի կարողանայ լոյս տեսնել⁷⁸:

Quarterly-ի մասին, վախում եմ, դուք դուրիմացութեան [sic] մէջ եք: Այն պիտի լինի *La Revue des Et[udes] Arm[é]niennes*⁷⁹[ի] նման, զուտ գիտական, առանց քաղաքական որեւէ ձգտումի: Ուսումնասիրութիւնները եւս չպիտի ժո-

ղովրդական, պրոպագանդային ձեռով գրեն, այլ խիստ կերպով պիտի նւիրեն այն գիտերին, որ գիտնականները անում են մեր լեզուի եւ արեւմտի մարգում: Այդպիսի պատճառներով խմբագիրների ժողովը անյարմար դատեց ձեր այնքան գեղեցիկ ճառը Բուզվելտի մասին (այդ մասին կարծիքները տարբեր են այստեղ) տպել: Այդ պարագան խնդրեմ աչքի առաջ ունենաք ձեր յաջորդ գրութիւնների ժամանակ: Շատ լաւ պիտի անէք եթէ մի երկու յօդած նւիրէիք մեր միջնադարեան բանաստեղծներին, ինչպէս արած էք անցեալում կամ քննական տեղեկութիւն տալիք հայ մշակոյթին նւիրած նոր օտար գրքերի մասին: Արդէն, երբ առաջի քիւր ստանաք, պիտի տեսնէք հանդէսի բնոյթը: Երկրորդ քիւր պիտի լոյս տեսնի երեք ամսից, բայց նիւթերը պէտք է ձեռքիս մէջ լինեն Փետրուարի վերջերը⁸⁰:

Յուսամ առողջ էք եւ արդի ֆրանսական պայմանները տանում էք [1 բառ. անընթ.]...

Մնամ շատ սիրով

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԻԳ.⁸¹

9-1-50

Forio d'Ischia (Napoli)

Italia

Սիրելի Չօպանեան,

Վերջերս «Հայրենիք» օրաթերքի մէջ կարդացի Իսրայէլ Օրիի շուրջը տեղի ունեցող բանավեճը եւ այնտեղից իմացայ, որ Պր. Քիւրտեանը⁸² յօդածներ է գրել այդ անձնատրութեան շուրջը «Անահիտի» մէջ: Արդ Իսրայէլ Օրին ինձ էլ է հետաքրքրում⁸³ եւ պիտի ուզէի, եթէ կարելի լինէր, այդ յօդածները ունենալ: Պիտի ուզէի, բնականաբար, անհրաժեշտ ծախքերը վճարել:

Երեւակայեցէք որ մինչեւ հիմա չգիտէի իսկ, որ «Անահիտը» սկսել էք վերահրատարակել⁸⁴, ինչ որ ցոյց է տալիս ինչքան կողմացած ենք ամէնքս ապրում: Իսկ ես՝ բառին բուն նշանակութեամբ. Իսկիայում ոչ հայ կայ եւ ոչ թերթ կամ գրականութիւն: Ներկայ է ամբողջ Միջերկրականը իր յուշերով եւ իր արկածներով: Ինչ որ քիչ բան չէ:

Եթէ պայմանները ներեն, կարող է պատահել, որ այս գարնան մի քանի շաբաթով գամ Պարիզ եւ այդ պարագային ուրախ պիտի լինեմ ձեր ձեռքը բարեկամաբար սեղմելու:

Ձեր

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԻԳ.⁸⁵

Փարիզ, 23 Յունուար 1950

Սիրելի Զարեան,

Ձեր նամակը ստացել եմ բաւական օր առաջ: Ներեցէք ուշ պատասխանելուս: Վերջերս չափազանց բեռնատրուած էի (ու եմ տակաւին) այլազան ստիպողական աշխատանքներով, ինչպէս եւ նիւթական դժուարութիւններով

(որոնց հետեւանքով *Անահիտի* 1949ի երկրորդ քիւր չկրցայ հրատարակել ու որոշած եմ հրատարակել Ապրիլին՝ 1950ի առաջին քիւին հետ)⁸⁶: Այս է պատասխանին ուշանալուն պատճառը: Այս նամակիս հետ կը դրկեմ *Անահիտի* վերջին երկու քիւերը, որոնց մէկուն մէջ երեւցաւ Քիւրտեանի յօդուածը Իսրայէլ Օրիի մասին: Չեմ ծածկեր որ դժկամակութեամբ հրատարակեցի Քիւրտեանի յօդուածը, ուր իբր հասարակ խաչագող մը կը ներկայացուի հայ մը գորցարդ կը համարէինք մեր Ազգային Դատի նոր ժամանակներու մեր առաջին ծառայողներէն մին, բայց փաստեր կան Քիւրտեանի յօդուածին մէջ: Հաւանական է ըստ իս որ Օրի եղած է ազգասէր գործիչ մը, որ խաչագողական միջոցներու ալ դիմած է իր ազգասիրական խտելի իրականացնելու համար. այդ մասին երկտող մը պիտի դնեմ *Անահիտի* յառաջիկայ քիւի քրօնիկիս մէջ⁸⁷:

Եթէ Փարիզ գաք ի մօտոյ, ինչպէս կը յուսադրէք ձեր նամակով, շատ ուրախ պիտի ըլլամ ձեզ տեսնելով մեր երկուքին ալ սիրելի հարցերու վրայ ձեզի հետ շաղակրատելով:

Երբ ինծի տաք ձեր որոշ հասցէն, հաճոյքով *Անահիտը* ձեզի պիտի դրկեմ բարեկամութեամբ:

Ջերմ սիրով

Չերդ

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԻԵ.⁸⁸

4-2-50

Ֆորիօ

Սիրելի Չօպանեան,

Երէկ, Հոռմից վերադարձիս, գտայ ձեր սիրալիր նամակը եւ երկու քիւ Անահիտները: Շատ եւ շատ շնորհակալ եմ, սակայն Քիւրտեանի առաջի գրածքը «Կղեմէս ԺԱ պապը եւ Իսրայէլ Օրին», տպւած Անահիտի Յուլիս-Դեկտեմբեր քիւ մէջ (1947) մոռացել էք դրկել: Յատու եմ, որ ձեզ այսքան ծանօթոյք եմ տալիս, բայց այստեղ եւ կամ Հոռմում ոչ մի կարելիութիւն կայ հայ հրատարակութիւններ ձեռք բերելու: Երեւակայեցէք այնտեղի մեր երանելի վարդապետները ինձանից է որ հայ թերթեր են խնդրում եւ Լիբանանում ինչ-որ հրատարակող խեղճ կրօնական թերթից գատ⁸⁹ ուրիշ տեղեկութիւն չունեն հայ կեանքի եւ հայ գրականութեան մասին:

Ահա մէկ տարի է որ ապրում եմ այս կղզու վրայ --միջոցներս չեն ներում մեծ քաղաքում ապրելու-- եւ ինչպէս երեւում է դեռ պիտի մնամ բաւականի երկայն ժամանակ: Ուստի հասցէս մնայուն է եւ ինձ կարող էք միշտ գրել այստեղ:

Եթէ գարնան պահին կարողանամ գալ Պարիզ, ինչպէս իմ ցանկութիւնս է, ձեզ հետ տեսնուիլը եւ շատ բաների մասին խօսելը առաջին նպատակներիցս մէկը պիտի լինի: Առայժմ դրկում եմ ձեզ իմ ջերմ բարեւներս եւ բարեկամական զգացմունքներիս արտայայտութիւնը:

Կ. ՋԱՐԵԱՆ

Փարիզ, 16 Փետրուար 1950

Սիրելի Զարեան,

Ստացայ ձեր նամակը: Ներեցեք *Անահիտի* ձեր ուզած քիւր ուշ դրկելու: Պետք էր փնտռել հին քիւերու շեղակոյտին մէջ. ընելիք շատ ունէի այս վերջերս. գէշ հարբուխ մըն ալ զիս տկարացուց. այդ պատճառով կը բացատրուի յապաղումս:

Այս առտու կատարեցի հարկ եղած փնտռութիւնը: Գտայ ձեր ուզած քիւր եւ այսօր գայն կ'ուղարկեմ ձեզի:

Երբ Փարիզ գաք -- ինչպէս կը գրէք ձեր նամակին մէջ, մեծապէս ուրախ պիտի ըլլամ ձեր այցելութիւնը ընդունելով եւ ձեզի պէս մտաւորական քանկագին եղբօր մը եւ վաղեմի սիրելի բարեկամի մը հետ օրուան հարցերուն շուրջ շաղակրատելով:

Ձերմ սիրով
Չերդ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԻԷ.⁹¹

26-5-50

Ֆօրիօ

Սիրելի Զօպանեան,

Երեւակայեցեք որ ձեր յօբելեան[ի] հրաւերը միայն երէկ ստացայ...⁹² Թէ չէ անպատճառ մի հեռագիր կը դրկէի. շատ ցաւում եմ, որ Պարիզ գալս այս զարման ջուրը ընկաւ. չափազանց շատ զբաղումներ եւ, ինչպէս միշտ, նիւթական դժուարութիւններ արգելք եղան: Ո՞վ է իմանում. կարելի է աշնան մնա[յ]... Chi lo sa?⁹³

Ամենայն դէպս ջերմ մաղթանքներ եւ դեռ երկայն երկայն կեանք եմ ձեզ ցանկանում: Չեր պարագան եզակի է մեր գրականութեան պատմութեան մէջ եւ քաջալերիչ:

Ձերմ բարեկներով
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԻԸ.⁹⁴

Փարիզ, 30 Մայիս 1950

Սիրելի Զարեան,

Ստացայ ձեր նամակը, որուն մէկ երրորդը հազիւ կրցայ «զուծել». կ'ենթադրեմ որ յօբելեանիս առթիւ բարեկամական զգացումներ յայտնած էք, բայց ձեր գիրը որ ատենով շատ յստակ էր, հիմայ կը մնայ *élégant* եւ խորհրդաւոր, դժուարընթեռնի, հանելուկային: Ընդհակառակութիւններ յայտնելու համար լաւագոյն ձեւը կը նկատեմ ձեզի իբր նուէր դրկել բանաստեղծութեանցս լիատակար հաւաքածուն որ նոր լոյս տեսաւ⁹⁵: Առաջին անգամն է որ այդ բոլոր քերթուածներն ու տաղերը մէկ հատորի մէջ ամփոփուած լոյս կը տեսնեն: Գոհ պիտի ըլլամ թէ հաճիք ձեր տպատրութիւնը հաղորդել ինծի, բայց ճիգ մը ընելով որ ձեր գիրը աւելի դիւրընթեռնի ըլլայ:

Ձերմ սիրով

Սիրելի Ջարեան,

Մասնաւոր հաճոյքով կարդացի բանաստեղծութեանցս հաւաքածուին նուիրուած ձեր նամակը⁹⁷: Գիտեմ որ դուք բժախնդիր խստապահանջ գրական քննադատ մըն էք, ինչպէս որ պէտք է ըլլալ, ինչպէս եւ եմ ինքս ալ: Գնահատման ձեր ջերմ տողերը իմ քերթուածներուս մասին ատով աւելի եւս արժեքաւոր կը դառնան ինձի համար: Գրական քննադատը որ կայ իմ մէջս կը խորհի ինքն ալ ձեզի պէս թէ իմ այլազան արտադրութեանցս դէզին մէջ բանաստեղծութիւններս են որ կեանքիս էական գործը կը կազմեն:

Յաւալի է որ այս տարի չալիտի կարենաք Փարիզ երեսում մ'ընել: Ուրեմն «ցտեսութիւն» ըսենք գալիք տարուան համար: Եկէք, եթէ կարելի է, աշնան, վասն զի գարնան 2-3 ամսուան թերեւս հեռանամ Փարիզէն, ու եթէ գաք հոս, անպատճառ պիտի ուզեմ ձեզ տեսնել. շատոնց [է] որ իրար չենք տեսներ եւ կարօտցած եմ ձեզ: Մտիկ մի՛ ընէք անոնց որ կ'ըսեն թէ Փարիզը առաջուան Փարիզը չէ. ան մտաւորական նուրբ եւ ջերմ մթնոլորտով անգուգական քաղաքն է միշտ:

Սիրով ձերդ
Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Կոստան Ջարեան, «Տեղի, Ժամանակի եւ Գրողի Մասին», *Սովետական Գրականութիւն*, 6, 1970, էջ 102-103, հմմտ.՝ նոյն, *Նաւատոմար*, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց» Հրատարակչութիւն, 1999, էջ 582-583:

² Այս շրջանի թղթակցութեան հիմամբ հրատարակած ենք յօդուած մը (Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Ջարեան՝ “Կէս Գիշերէն Մինչեւ Արշալոյս”», *Յառաջ - Միտք եւ Արուեստ*, Դեկտեմբեր 1990), որ ընդլայնուած ու վերամշակուած կերպով յետագային մաս կազմած է մեր *Կոստան Ջարեանի Շուրջ* հատորին (Անթիլիաս, 1998, էջ 88-125):

³ Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Ջարեանի Նամակները “Երեք Երգեր”ու Առիթով», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1-12, 1993, էջ 245-247:

⁴ ԳԱԹ, Կոստան Ջարեանի ֆոնտ, ք. 83:

⁵ Կուլիելմօ Ֆետերօ (1871-1942), իտալացի պատմաբան եւ հրապարակագիր:

⁶ Ֆլորանսի «Փրօ-Արմենիա» կոմիտէն Ջարեանի նախաձեռնութեամբ կազմուած է 1916ի վերջերը:

⁷ Հայ Մտաւորական Միութիւնը Չօպանեանի եւ այլոց նախաձեռնութեամբ կազմուած էր Փարիզի մէջ 1916ին:

⁸ Նշան Տէր-Ստեփանեան (1879-1958), իտալահայ հանրային գործիչ:

⁹ Կ'ակնարկէ Ֆլորանսի հայասիրական մեծ հանրահաւաքին, որ տեղի ունեցած է Յունիս 9, 1917ին եւ ուր կարդացուած է յիշեալ հոշակագիրը:

¹⁰ Հռչակագրին մէջ «հինգ մեծ ժողովրդավարութիւններէն» պահանջուած է, որ «*Լեհաստանի նման, աշխատին Հալաստանը վերականգնել իր բն. ազատ եւ անկախ ազգ*»:

- ¹¹ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2117:
- ¹² Թերթերում կտրօնները տե՛ս մամակին կից՝ “La grande manifestazione ‘Pro Armenia’ nel Salone dei Cinquecento in Palazzo Vecchio”, *La Nazione*, 11 Giugno 1917; “Dimostrazione pro-Armenia nel Salone del Cinquecento”, *Il Nuovo Giornale*, 11 Giugno 1917; “Un meeting imposant en faveur de l’Arménie”, *L’Italie*, 14 Juin 1917: Հմմտ.՝ «Հայասիրական Շարժումը Երոպայի Մէջ», *Վերածնունդ*, 14 Յուլիս 1917, էջ 15-27:
- ¹³ Կ՛ակնարկէ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան:
- ¹⁴ Կ՛ակնարկէ Ազգային Պատուիրակութեան անդամներուն, որոնցմէ Պօղոս Նուպարը (1852-1930) օրինակ, արդէն 65 տարեկան էր:
- ¹⁵ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ¹⁶ Ռաֆայէլ Պազարճեան (1879-1922), իտալահայ բժիշկ, փիլիսոփայ, հանրային գործիչ:
- ¹⁷ *Վերածնունդ* (Փարիզ, 1917-1921), հասարակական-գրական երկշաբաթաթերթ, որ 1918-1919ին լոյս տեսած է Չօպանեանի խմբագրութեամբ:
- ¹⁸ Արշակ Չօպանեան, «Բուն Խնդիրը», *Վերածնունդ*, 14 Սեպտեմբեր 1917, էջ 38-42:
- ¹⁹ Լեւոն Համբարձումեան, *Վերածնունդի* արտօնատէրը:
- ²⁰ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ²¹ Թուագրումին վերականգնումը մերն է:
- ²² Կ՛ակնարկէ հիւսիսային ճակատին վրայ իտալական բանակին ջախջախումին՝ Աւստրիոյ կողմէ, որուն յաջորդած է աստրիական ներխուժումը:
- ²³ Նոյեմբեր 6, 1917 թուակիր մամակը եւ Ֆեռերոյի պատասխանը տե՛ս՝ «Հայաստան եւ Իտալիա», *Վերածնունդ*, 1/14 Յունուար 1918, էջ 42, հմմտ.՝ Արշակ Չօպանեան, *Նամականի*, Երեւան, «Սովետական Գրող», 1980, էջ 132 եւ 415:
- ²⁴ Տե՛ս՝ Զարեանի Նոյեմբեր 23, 1917ի մամակը Չօպանեանին (ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2119), որ գրուած է պատռուած թուղթի վրայ. բնագրի վնասուած վիճակին հետեւանքով կարելի չէ գայն հրատարակել: Հոն Զարեան կը խօսի Միլանի ցոյցի յետաձգումին, իր Ֆրանսա երթալու ծրագրին, *Վերածնունդին* ուղարկած իր բանաստեղծութիւններուն եւ Ֆեռերոյին դրկած Չօպանեանի մամակին մասին:
- ²⁵ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, ք. 2120:
- ²⁶ Տե՛ս՝ Կոստան Զարեան, «Մանրանկարներ», *Վերածնունդ*, 1/14 Յունուար 1918, էջ 18-19, «Աղօթք», *Վերածնունդ*, 1 Մարտ 1918, էջ 106, «Չմեռային», *Վերածնունդ*, 15 Մարտ-1 Ապրիլ 1918, էջ 133, «Սուգի Երգ», *Վերածնունդ*, 14 Ապրիլ 1918, էջ 180-181: *Վերածնունդի* մէջ լոյս տեսած Զարեանի բանաստեղծութիւնները յետագային մաս կազմած են *Օրերի Պսակը* հատորին (Պոլիս, 1922):
- ²⁷ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2118:
- ²⁸ Ամենայն հաւանականութեամբ, կ՛ակնարկէ Դաշնակից Ուժերուն կողմէ Երուսաղէմի գրաւումին՝ Առաջին Աշխարհամարտին (Դեկտեմբեր 11, 1917): Այս տեղեկութեան հիմամբ, ճշգրտած ենք մամակին թուագրութիւնը:
- ²⁹ Ուղերձը լոյս տեսած չէ:
- ³⁰ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, ք. 2120: Այս մամակին առաջին հրատարակութիւնը, որոշ անճշդութիւններով, տե՛ս՝ Կոստան Զարեան, *Նաւատոմար*, Երեւան, 1999, էջ 607:
- ³¹ Թուագրումին վերականգնումը մերն է:
- ³² Նամակին կից պահպանուած է ճառի իտալերէն ձեռագիրը, որ նոյնպէս լոյս տեսած է տե՛ս “Orazio Bacci, Sindaco di Firenze, e Morto”, *Armenia*, dicembre 1917, էջ 61:

- ³³ Օրացիո Պաշի (1865-1917), գրականագետ, Ֆլորանսի քաղաքապետ եւ «Փրօ-Արմենիա» Կոմիտէի անդամ:
- ³⁴ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ³⁵ Տե՛ս՝ «Հայ Դամբանական Մը Օ. Պաշիի Վրայ (Կ. Զարեան)», *Վերածնունդ*, 14 Փետրուար 1918, էջ 84-85 (իտալերէնէ թարգմանութիւնը՝ Միհրան Տամատեանի): Վերահրատարակութիւնը տե՛ս՝ Զարեան, *Նաւատոմար*, էջ 117-118: Սխալմամբ նշած էինք որ այս թարգմանութիւնը ֆրանսերէնէ կատարուած էր (Մատթէոսեան, *Կոստան Զարեանի Շուրջ*, էջ 129):
- ³⁶ Կապրիէլէ Տ'Անունցիօ (1863-1938), իտալացի նշանաւոր գրագետ, հանրային գործիչ:
- ³⁷ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2121:
- ³⁸ Կ'ականարկէ «Թրքահայաստանի Մասին» հրովարտակին, որ Ռուսաստանի Սովնարկոմի (Ժողովուրդի Կոմիսարներու Խորհուրդի) կողմէ որդեգրուած է Յունուար 11, 1918ին, Լենինի ու Ստալինի ստորագրութեամբ: Այդ հրովարտակը, որուն նախագիծը պատրաստած էր Վահան Տէրեանը, կը հռչակէր Արեւմտեան Հայաստանի ինքնորոշման իրաւունքը, բայց միաժամանակ կը հրահանգէր ռուսական զօրքերուն պարպումը անոր հողային տարածքէն եւ հայկական զինեալ զօրամասերու կազմակերպումը անոր ինքնապաշտպանութեան համար:
- ³⁹ Ֆիլիփօ Մետա՝ Իտալիոյ Ելենտից նախարար:
- ⁴⁰ Նամակը գրած էր Հ. Գաբրիէլ Նահապետեանը, որուն մասին Զարեան ականարկած է Զօպանեանին ուղղուած Յունուար 23, 1929 նամակով (տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի Նամակները, էջ 246):
- ⁴¹ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2122:
- ⁴² Ձեռագիրը պահպանուած է: Գրութեան իտալերէն բնագիրը եւ հայերէն թարգմանութիւնը տե՛ս՝ «Հայաստան եւ Իտալիա», *Վերածնունդ*, 15 Մարտ-1 Ապրիլ 1918, էջ 144:
- ⁴³ Իգիտորօ Տէլ Լունկոյի գրութեան կողքին, հրատարակուած է նաեւ Պոլոնիայի Համալսարանի դասախօս Ալֆրետօ Կալլեթթիի իտալերէն գրութիւնը՝ հայերէն թարգմանութեամբ («Հայաստան եւ Իտալիա», էջ 144-145):
- ⁴⁴ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2123:
- ⁴⁵ Գրութիւնը հրատարակուած չէ: Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս՝ Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2122: Զարեանի ներածական տողերուն («Vecchi-ն որդին է Garibaldi-ի ազատագրական շարժման մէջ մեծ դեր ունեցած Օ. Vecchi-ին: Իտալական Loti-ն է եւ ծովային խնդիրներու մէջ ամենահեղինակաւոր գրագետը») կը հետեւի գրութիւնը՝ Զարեանի ձեռագրով ու հեղինակի ստորագրութեամբ՝ Jack La Bolina գրչանունով (Զարեան գրութիւնը հաւանաբար թարգմանած է իտալերէնէ) .- «Les relations entre l'Italie et l'Arménie sont si anciennes, que dans un des nos patois, le patois piémontais, l'abricot s'appelle "armugnan", dans le patois venitien "armenini". Au temps de la première croisade les rapports furent très suivis. Bo[h]jemont de Tarente, normand de Sicile, en fondant le principauté d'Antioche qui dura à peu près 150 ans, ouvrit aux italiens les routes commerciales de la petite Arménie. De Constantinople les marchands genois se lancèrent sur d'autres routes, qui vinrent à la Grande Arménie, et un des principaux entrepôts du commerce genois dans le mer Noir étant Trébisonde, port naturel des hautes plateaux arméniens. Le voeu de l'Italie est que ces vieilles relations que la domination turque a interrompu se reprennent. Jack la Bolina»:
- ⁴⁶ Ելենտից Նախարար (իտալերէն):

- ⁴⁷ Մետալի հայանպաստ յօդուածներուն մասին, տե՛ս՝ “Revue et Journaux”, *La Voix de l'Arménie*, 1 Janvier 1918, p. 29-30:
- ⁴⁸ Կ'ակնարկէ «Թրքահայաստանի Մասին» հրովարտակին. տե՛ս՝ ծնթ. 38:
- ⁴⁹ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2124:
- ⁵⁰ Այս մասին, տե՛ս «Հայաստան եւ Իտալիա», էջ 166:
- ⁵¹ 1910ականներէն Մխիթարեան միաբանութեան ապրած տազնապին մասին, տե՛ս՝ Մատթէոսեան, *Կոստան Զարեանի Շուրջ*, էջ 94-99:
- ⁵² ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2125:
- ⁵³ Կ'ակնարկէ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարին:
- ⁵⁴ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2126:
- ⁵⁵ Այս գիրքը լոյս տեսած չէ:
- ⁵⁶ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ⁵⁷ Կ'ակնարկէ բրբական յառաջխաղացքին եւ Մայիս 1918ին՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան անկախութիւնը կանխող քառսային ու անորոշ վիճակին:
- ⁵⁸ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ⁵⁹ Կոստան Զարեան, «“Գիշերը Տունն Պատել Է...”», *Վերածնունդ*, 14 Սեպտեմբեր 1918, էջ 360, «Մոայլ Այս Միգուն», *Վերածնունդ*, 14 Հոկտեմբեր 1918, էջ 403, «Պատկեր», «Ջինջ Օդումը», *Վերածնունդ*, 1-14 Նոյեմբեր 1918, էջ 424:
- ⁶⁰ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2127:
- ⁶¹ Զօպանեանի այդ նամակը ԳԱԹի մէջ պահպանուած չէ:
- ⁶² ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ⁶³ Կ'ակնարկէ ծովանկարիչ Վարդան Մախօխեանին (1869-1937):
- ⁶⁴ Կ'ակնարկէ երաժիշտ Լեւոն Եղիազարեանին (?-1927):
- ⁶⁵ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2129:
- ⁶⁶ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2130:
- ⁶⁷ Զօպանեանի նամակը ԳԱԹի մէջ պահպանուած չէ:
- ⁶⁸ Նման յօդուած գրուած չէ:
- ⁶⁹ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, քիւ 83:
- ⁷⁰ Նամակը անթուակիր է, գրուած է 22 Օգոստոս 1945էն ետք:
- ⁷¹ Կոստան Զարեանի 22 Օգոստոս 1945ի նամակը (ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2165) կէս պատռած վիճակի մէջ պահպանուած է. անկէ միայն կարելի է հասկնալ, թէ ան գրած է Զօպանեանին *Armenian Quarterly*ին աշխատակցութեան հրաւիրելու նպատակով:
- ⁷² Կոստան Զարեան, *Նաւը Լեւան Վրայ*, Պոստըրն, 1943:
- ⁷³ *Armenian Quarterly*, ԱՄՆի առաջին անգլերէն հայագիտական հանդէսը, որ լոյս տեսած է 1946ին Նիւ Եորքի մէջ, Զարեանի խմբագրութեամբ (ընդամէնը երկու քիւ):
- ⁷⁴ Ճառին հայերէն բարգմանութիւնը տե՛ս՝ Արշակ Զօպանեան, «Ամերիկեան Ազգն Ու Հայ Ժողովուրդը (ճառ արտասանուած Փարիզի Հայոց Էկեղեցւոյն մէջ, Մայիս 6-ին)», *Հայաստանի Կոչնակ*, 30 Յունիս 1945, էջ 605-608:
- ⁷⁵ Near East Relief (Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց)՝ 1915-1930ին հայ որբախնամութեան մեծ ծառայութիւններ մատուցած կազմակերպութիւն: Ներկայիս կը կոչուի Near East Foundation:
- ⁷⁶ Անրի Կրեկուար (1881-1964), պեղծիքացի քիւզանդագէտ, որ պատերազմի Նիւ Եորք ապաստանած էր եւ մաս կը կազմէր *Armenian Quarterly*ի խմբագրութեան:
- ⁷⁷ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2166:
- ⁷⁸ Առաջին քիւր լոյս տեսած է Ապրիլ 1946ին:

- ⁷⁹ *Revue des Etudes Arméniennes*, Փարիզի մեջ 1964-ին լոյս տեսնող հայագիտական հանդես, որ առաջին շրջանով լոյս տեսած էր 1920-1933-ին:
- ⁸⁰ Չօպանեանն որեւէ նիւթ լոյս տեսած չէ հանդեսին մէջ:
- ⁸¹ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2167 (մեքենագիր):
- ⁸² Յարութիւն Բիրտեան, «Նոր Նիւթեր Իսրայէլ Օրիի Մասին», *Անահիտ*, Յունուար-Յունիս 1949, էջ 11-22:
- ⁸³ Զարեան ծրագրած է Իսրայէլ Օրիին նուիրում վեպ մը գրել, որ իրականացած չէ:
- ⁸⁴ Բ. Աշխարհամարտին պատճառով 1940-ին ընդհատուել էտք, *Անահիտի* հրատարակութիւնը վերսկսած է 1946-ին:
- ⁸⁵ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 83:
- ⁸⁶ *Անահիտը* դադրած է 1949-ին:
- ⁸⁷ Չօպանեան չէ անդրադարձած Իսրայէլ Օրիի հարցին *Անահիտի* վերջին Յուլիս-Դեկտեմբեր 1950 թիւին մէջ:
- ⁸⁸ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2168 (մեքենագիր):
- ⁸⁹ Հաւանաբար կ'ակնարկէ 1947-ին Պէյրութ լոյս տեսնող *Մասիս* պարբերականին:
- ⁹⁰ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ⁹¹ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2169:
- ⁹² Չօպանեանի գրական գործունէութեան 65ամեայ յոբելեանը տօնուած է Մայիս 14, 1950-ին Փարիզի մէջ:
- ⁹³ Ո՞վ գիտէ (խտալերէն):
- ⁹⁴ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ⁹⁵ Արշակ Չօպանեան, *Բանաստեղծութիւններ*, Փարիզ, 1950:
- ⁹⁶ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, ք. 83 (առաջին հրատարակութիւնը տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Զարեանական Նամականի», *Յառաջ - Միտք եւ Արդեաւ*, Յունուար 1995): Նամակին սեւագրութիւնը (Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, IV բաժին, ք. 97) տե՛ս՝ Չօպանեան, *Նամականի*, էջ 338. Կան որոշ կասկածելի վերծանումներ, նաեւ տարբերութիւններ՝ վերջնական բնագրին հետ:
- ⁹⁷ Նամակը ԳԱԹի Ա. Չօպանեանի ֆոնտին մէջ չկայ:

FROM THE LETTERS EXCHANGED
BY KOSTAN ZARIAN AND ARSHAG TCHOBANIAN
(summary)

VARTAN MATIOSSIAN

Kostan Zarian (1885-1969) and Arshag Tchobanian (1872-1950), two important names of twentieth-century Armenian literature, maintained a literary friendship for almost half a century. Although their correspondence has not reached us in its entirety, the letters available give us a useful and, at times, revealing insight into their relationship, as well as into political and literary issues of the time. Some excerpts have been published by the author, who now presents an annotated edition of twenty-nine letters exchanged by the two literati (seventeen by Zarian and twelve by Tchobanian) during three periods (1917-1919, 1945-1946 and 1950) and currently kept in the Museum of Literature and Arts (Yerevan). A series of letters written by Zarian from 1922-1931 remains unpublished, since the whereabouts of Tchobanian's answers for that period are not known yet.